

ВІКТОР ІРИНА (ХНУ імені В.Н. Каразіна)

ТЕОРІЯ МІФУ ТА РИТУАЛ ЦЕНТРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МІФОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ: ТРАДИЦІЙНІСТЬ ТА НОВАЦІЙНІСТЬ РИТУАЛУ

Досліджено витоки українських традицій, пов'язаних з структуруванням простору та часу, зв'язок міфів та ритуалів центру в українській міфологічній картині світу. Доводиться, що міф центру сприяє оновленню традиції, форми реалізації традиції різноманітні, але основними з них є звичай, свято і обряд. Міфологія центру в сучасних та традиційних суспільствах змінюється, але залишаються її основні компоненти – виділення сакрального простору, центрування та об'єднання всієї общини навколо спільних цінностей, виділення особливої структури у часі і просторі, накладання символіки сакрального центру тієї чи іншої культури на інші культурні реалії цієї національної культури, що стає своєрідним основним символом цієї культури, відкриває зв'язок з метафізичними та трансцендентними початками. Міфологія центру в українській традиційній міфологічній картині світу співвідносна з храмом, пізніше місцем християнської літургії, та місцем зібрання громади, общини, пізніше місцем проведення свята.

Ключові слова: міф, ритуал, традиція, новація, сакральний простір, національний міф, символ

© Віктор І.

Виктор Ирина ТЕОРИИ МИФА И РИТУАЛА ЦЕНТРА В УКРАИНСКОЙ МИФОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА: ТРАДИЦИОННОСТЬ И ИННОВАЦИОННОСТЬ РИТУАЛА Исследованы истоки украинских традиций, связанных с структурированием пространства и времени, связь мифов и ритуалов центра в украинской мифологической картине мира. Доказывается, что миф центра способствует обновлению традиции, формы реализации традиции различны, но основными среди них являются обычай, праздник и обряд. Мифология центра в современных и традиционных обществах изменяется, но остаются ее основные компоненты – выделение сакрального пространства, центрирование и объединение всей общины около общих ценностей, выделение особенной структуры во времени и пространстве, накладывание символики сакрального центра той или иной культуры на другие культурные реалии этой национальной культуры. Таким образом сакральный центр становится своеобразным основным символом этой культуры, открывает связь с метафизическими и трансцендентными началами. Мифология центра в украинской традиционной мифологической картине мира соотносится с храмом, позднее местом христианской литургии, и местом собрания общины, позднее местом проведения праздника.

Ключевые слова: миф, ритуал, традиция, новация, сакральное пространство, национальный миф, символ.

Victor Irina THEORY OF MYTH AND RITUAL CENTER OF UKRAINIAN MYTHOLOGICAL PICTURE OF THE WORLD: TRADITIONAL AND INNOVATIVE RITUAL Investigated the origins of Ukrainian traditions associated with the structuring of space and time, the relationship of myth and ritual of center in the Ukrainian mythological worldview. It is proved that the myth center promotes updating traditions, modalities traditions vary, but the

chief among them are custom, celebrations and ceremonies. In this study, concepts of tradition and ritual were used as similar, of the same order, with the ritual we have seen both traditional and innovation-elements (e.g., rituals and Post-Soviet era, the rituals of the modern nation-state and corporate rituals). Tradition is based on ritual. Regarding ritual, there are three main groups of theories. The first group of theories linked to the myth of ritual is mythopoetic theory of ritual, where ritual is an illustration of the myth, and the myth is a kind of script. The best known of this group of theories are Potebnya, Losev, M.Eliade, Toporov. The second group of theories is in the context of considering the ritual sacrifices and sacrifice where the main acts of the community deliverance from sin, guilt, through certain rituals, so this theory cleansing ritual, where ritual facilitates release of the community from the mistakes and crimes of the past. The third group of theories of ritual has biologizing character which connects the rituals of animals and men, speaking of cultural specificity of the ritual, it is removed from the origin of the instinctive behavior of animals. The most well-known supporter of this theory is especially important Konrad Lorenz theory. The mythopoetic ritual that binds to certain symbolic unity of myth and ritual - the ritual illustrates the myth. This close interaction, the connection of myth and ritual tradition is the basis of power, and its actualization. Tradition builds a mythological world view, which characterizes a particular national culture. At the foundation of this tradition there is a definite set of myths and a few basic rituals, which are the most important of the mythological world picture ritual center.

Mythology center of modern and traditional societies change, but retains its main components - a selection of sacred space, alignment and unification of the entire community around shared values, the allocation of a special structure in time and space, the imposition of the symbolism of the sacred center of a culture to other cultural realities of this national culture. Thus it becomes a kind of sacred center of the main character of this culture, opens the connection to the metaphysical and transcendental principles. Mythology center in Ukrainian traditional mythological picture of the world is related to the church, later a place of Christian liturgy, and the meeting place of the community, and later the venue for the festival. When profanic tradition is established, creating stereotypes of colonial church replaced tavern and one metaphysical element of the community association is a song. In Ukrainian culture mythology associated with the center screen ("screen", "TV" culture), and location / time of celebration. A song can store the value of the metaphysical center of the Ukrainian community, and perhaps parody, technology of mass media and mass culture. Ukrainian mythological world picture retains its main characters, is the development and updating of the national mythology about the basic mythological landmarks, including the myth of the center.

Keywords: myth, ritual, tradition, innovation, sacred space, the national myth, symbol

Ступінь дослідження питання. Міф породжує особливу культурно-просторову конфігурацію, особливі закони сприйняття, є першим видом архаїчного мислення, але зберігає свої елементи і у сучасних культурах. Подібні властивості міфу досліджувались М. Еліаде [8], В.Топоровим [7], Е. Голосовкером [2]. Міф тісно пов'язаний з ритуалами, існує міфопоетична теорія ритуалу, яка поєднує міф та ритуал. Зв'язки міфу та ритуалу є глибокими та багатоманітними, але багато факторів їх взаємовідношень, а також співвідношення традиції та міфу в українській традиційній картині світу залишились поза дослідницькою увагою.

Постановка проблеми. Тож завданням нашої роботи є дослідження української міфологічної картини світу, важливості для неї ритуалів та міфів центру.

Мета статті – дослідити традиційність та новаційність міфів та ритуалів центру в українській міфологічній картині світу.

Виклад основних результатів дослідження.

Традиція (від лат. traditio – передача, оповідання, переказ) – це те, що передається від покоління до покоління як загальноприйняте, загальнообов'язкове, перевірене

минулим досвідом, визнане необхідним для забезпечення подальшого існування й розвитку індивіда, колективу, держави, суспільства. Мета традиції полягає у тому, щоб закріплювати й відтворювати в нових поколіннях усталені способи життєдіяльності, типи мислення і поведінки. Форми реалізації традиції різноманітні, але основними з них є звичай, свято й обряд.

Звичай – загальноприйнятий порядок, спосіб дій, загальноприйнята норма поведінки: те що стало звичним, засвоєним, визнаним, що увійшло у вжиток. Слово звичай походить від дієслова звикнути, тобто привикнути, привчитися до чогось, взяти щось за звичку. Таким чином, звичай – це звичка робити щось певним чином у праці, у побуті, в суспільному, духовному житті; це звичайний давно заведений, який став звичайним порядок, однотипні масові дії, які відтворюються тривалий час. Соціальна роль звичаю та ж, що й традиції. Вона служить засобом збереження та передачі досвіду, ще освячення порядків і форм життя, які встановилися, регламентації й контроль поведінки індивідів, зміцнення їх зв'язку із тією нацією, суспільством, до якої вони належать.

Обряд – це особлива колективна символічна дія, яка призначена для того, щоб наочно-образними засобами оформити й відзначити важливі події суспільного й особистого життя. Відмінною особливістю обряду є його символічність, умовність, образність. Характерним для обряду є художнє оформлення всього його комплексу. Український термін “обряд” походить від слова обряджати, що значить приводити в належний вигляд, упорядковувати, прикрашати, прибирати, робити красивим, ошатним. За винятком похоронних і поминальних, всі обряди є радісними й святковими подіями. Але якщо в обряді головним є особлива символічна дія, то у святі – безпосередній вираз почуттів, настроїв, переживань у зв'язку з пам'ятними подіями в житті суспільства, колективу, сім'ї, особи. Свята й обряди були і є відносно самостійними явищами культури, засобами передачі досвіду від покоління до покоління.

Ритуал засновується на традиції, є його неодмінною складовою.

Стосовно ритуалу існують три основні групи теорій. Перша група теорій пов'язує ритуал з міфом, це міфопоетична теорія ритуалу, де ритуал є певною ілюстрацією міфу, а міф є своєрідним сценарієм. Найбільш відомі представники цієї групи теорій – О. Потебня, О. Лосев [6], М.Еліаде [8], В. Топоров [7], Е. Голосовкер [2]. Друга група теорій розглядає ритуал в контексті жертви та жервоприношення, де головним виступає позбавлення общини від гріха, провини за допомогою певних ритуалів, тобто це очистна теорія ритуалу, де ритуал сприяє вивільненню общини від прикрих помилок та злочинів минулого. Третя група теорій ритуалу має біологізаторський характер, пов'язує ритуали тварин та людини, говорячи про культурну специфіку ритуалу, походження його виводить від інстинктивної поведінки тварин. Найбільш відомий прихильник цієї теорії – Конрад Лоренц.

Аналіз різних визначень поняття «традиція» дає змогу виділити два основних підходи до розуміння даного феномена в сучасній науці. Перший підхід розглядає традицію як якийсь елемент (об'єкт) соціальної або культурної спадщини. При другому підході традиція сприймається як своєрідний процес, механізм функціонування культури й комунікації між людьми.

До основних представників першого підходу можна віднести таких авторів, як: Т. І. Андрушенко, що вважає традицію «інтегрованою частиною культурної спадщини, що передається від покоління до покоління. Охоплює комплекс ідей, поглядів, почуттів, цінностей, звичаїв, обрядів й являє собою своєрідний стрижень культури, головне джерело її розвитку» [1, С. 4].

А також С. Е. Маркаряна, що розуміє під традицією «виражений у соціально організованих стереотипах груповий досвід, що шляхом просторово-тимчасової трансмісії акумулюється й відтворюється у різних людських колективах» й інші [3, С. 76].

При цьому слід зазначити, що в рамках даного підходу між авторами немає повної згоди щодо обсягу й змісту поняття «традиція». По-перше, традицію розглядають як вираження деяких загальних рис, особливостей звичаю, обряду, ритуалу, свята, церемоніалу та ін. Тут мається на увазі, що ці явища мають відмінні риси, але все-таки є однопорядковими. Будучи більше загальним, збірним визначенням, поняття «традиція» разом з тим містить у собі зміст більше істотний, ніж кожний з названих термінів, тому що розкриває певним чином дійсну природу феноменів. По-друге, поняття «традиція» уживається в суверенному значенні поряд з обрядом, ритуалом та ін. і відповідно розцінюється як утворення того ж порядку. І, по-третє, воно служить синонімом вищезгаданих понять: «звичай», «обряд», «ритуал», «свято» і т.д.

В нашому дослідженні ми будемо користуватись поняттями традиція та ритуал як схожими, одного порядку, при цьому в ритуалі ми можемо виділити як традиційний, так і новаційний елемент (наприклад, ритуали радянської та пострадянської доби, ритуали національної держави чи сучасні корпоративні ритуали).

Використаємо визначення традиції Н. Г. Михайлової: «Традиція (від лат. *traditio* — передача) — анонімна, стихійно сформована система зразків, норм, правил і т.п., якою керується у своїй поведінці досить велика й стійка група людей. Традиція може бути настільки широкою, щоб охоплювати все суспільство в певний період його розвитку» [4, С. 17].

Насамперед, стосовно ритуалу в українській культурі ми будемо дотримуватись міфопоетичної теорії ритуалу.

Як вірно пише М. Еліаде: “Будь-який ритуал і будь-який осмислюваний акт, що виконується людиною, відтворює міфічний архетип...Це відтворення передбачає спростування профанного часу і переміщення людини до магіко-релігійного часу” [8, С.391].

У просторі виділяється сакральний центр, який має космогонічне значення, і є місцем дії міфологічних закономірностей. Чим далі від сакрального центру, тим менше на цю територію розповсюджуються міфологічні закономірності, тим більше там хаосу, невпорядкованого, небезпечного простору. Сакральний центр залежить від характеру культур: в землеробських культурах він часто приймає образ світового дерева, в скотарських, мігруючих культурах він також має мігруючий характер – переносний центр, який кожний раз встановлюється по-новому (священна палиця, ковчег чи акінак-меч). Те, що перебуває на віддаленні від сакрального центру, отримує статус периферії, відчуженої території, де діють непідконтрольні сили

Всі явища природного та соціального циклу в архаїчних слов'янських уявленнях пов'язані з ідентичністю приналежності до певного роду та просторовою локалізацією предків, приходом – відходом предків: матерів, дідів.

Тобто, будь-яка подія має сакральне коріння у приході – відході батьків (прихід весни – врожаю, хвороби, народження дитини та ін.), предки брали участь у всіх природних та сільськогосподарських процесах, пов'язуючи свято та працю в один важливий для родини акт. Померлий подорожує до гурту батьків-родичів, лона матері – землі – води – вогню – вирію, з народженням у новому тілі він повертається до роду; при весіллі молода здійснює подібну подорож – вона помирає – зникає в одному роді та відновлюється в іншому. Міфологічна та релігійна ідентичність у ранніх слов'янських віруваннях невіддільна від родової та родинної ідентичності, вона повинна підтримуватись традицією та реалізовуватись в ритуалі.

Тобто, ми бачимо, що в ранніх архаїчних культурах, в тому числі у слов'янських та українській, всі події життєвого та господарсько-виробничого циклу пов'язуються з просторовими переміщеннями представників роду та їх предків, тому різноманітні візуальні прикмети, умови виконання ритуалу, просторова орієнтація (сторони світу, праве – ліве, низ – верх, поле – дім – ліс – річка) мають значення важливого сакрального

коду, тобто сповіщають учасникам акту можливий міфологічний сценарій розгортання події, тим самим візуальний образ звертається до примітивної розумової програми-алгоритму та повідомляє можливий результат (сприятливий або несприятливий).

На новому рівні розглянути центрування традиції біля своєрідних сакральних осей намагаються сучасні філософи Г. Гачев, В. Россман [5]. Зокрема Россман пропонує нову концепцію *Axis Mundi* - центру світу.

В. Россман використовує гіпотезу антрополога Луруа-Гуруна про те, що просторово-часові, хронотопні відношення є вирішальними в зародженні та функціонуванні давніх культур: чим більше традиція зберігає ці шари давніх культур чи чим більше вони актуалізуються в новаційній складовій традиції, тим більше значення відіграють просторово-часові відношення в організації соціального простору в сучасних та традиційних суспільствах. Таким чином, розглядаються соціальні функції центру традиційного життя і культури загалом, як пише В. Россман, «культури обертаються навколо Центру» [5, С.57]. В. Россман зазначає, що центр є критичною моделлю самоідентифікації, а ритуали центру є найважливішими для функціонування тієї чи іншої традиційної культури, ритуали центру сприяють зняттю напруги між різними полюсами культури, вирішують протиріччя між земним і небесним, народним і елітарним, профанним та священним. Ритуали центру є провідною метафорою світу в національній культурі, поєднують різні національні стихії та структурують їх – «в балансуванні і примиренні найважливіших політичних, релігійних або естетичних сил і полягає одна з найважливіших соціальних функцій центру» [5, С.43]. Руйнування такого центру призводить до руйнування ритуалу культури та в крайніх випадках знищення традиції й традиційної культури загалом, оскільки зі зруйнуванням центру рівновага порушується, балансування між різними групами суспільства та різними суспільними цінностями стає неможливим. В. Россман описує декілька центрів національних традиційних культур, що є основами збереження основних ритуалів та традиції тієї чи іншої культури. Для Греції таким ритуальним центром був театр – це простір священного кола, що первісно був храмом, це також місце перебування божества, оскільки слово "театрон" прямо походило від поєднання слів *теос* (бог) и *тронос* (престол, місцезнаходження), метафора театру також реалізовувалась на агорі та стадіоні. Місто стає центром для римської культури, сама вічність переосмислюється у порівнянні з вічним містом – Римом. М. Еліаде вказує на архаїчні джерела ототожнення міста зі світом, космосом, етрусське походження головного ритуалу Риму – борозну, що була накреслена Ромулом своїм плугом навколо майбутнього міського вівтаря (*ара*), отримала символічну назву *mundus* – світ. Ця борозна стала символом єдності міста і світу і точкою перетину трьох космічних сфер, влада над світом була провіщена Римові, в географії Страбона Рим є фантастичним пупом землі - *Caput Mundi*. Римський проект урбанізації і цивілізації світу був завершений християнством. В єврейській культурі первісний центр світу – ієрусалимський храм – в культурі діаспори замінюється Книгою – Бет-а-мідрашю Книга народжує життя, букви існують до фізичного світу і визначають його, вона священна, одночасно поєднує і роз'єднує людину з Богом: «Саме рахування часу починається у даруванні Тори, і іудейський рік розпочинається з першого читання книги - у день Симхат Тора. Цей книжковий Новий рік і є початком відрахунку часу. Книжне буття нібито витісняє і заміщує сам давній сільськогосподарський річний цикл [5, С.47]. Центром єгипетської культури стає священна річка – Нил, в центрі арабо-перської культури – базар, базарна площа (*souk*). В центрі грузинської культури – накритий стіл, це культура гостинності, тосту, застільних пісень і застільної мудрості, де трапеза – гімн мисливському божеству. На думку Россмана, центром української культури є пісня та шинок, – так методологічно та структурно вона дещо нагадує грузинську культуру. Шинок виконував роль місця народних зібрань, тому його можна порівняти з агорою та театром в грецькій культурі, а пісня є головним засобом зв'язку з трансцендентним. Погоджуючись з роллю пісні як сакрального центру української культури, треба виправити концепцію Россмана, оскільки

більшість досліджень української культури свідчать на користь того, що роль головного сакрального центру в українській культурі виконував храм, християнська церква була центром життя всієї общини, пісні були засобом літургії – служіння Богу, пісня поєднувала не тільки з трансцендентним, але і з Богом. Шинок в українській культурі отримав таке значення через розповсюдження народної низової культури, вимивання української еліти в нові імперські центри; в такому разі він зберігав значення профанізованої грецької агори – місця зібрання общини для вирішення основних життєвих проблем. Таким чином ми маємо уточнити концепцію містерій центру в традиційних суспільствах В. Россмана, хоча повинні зазначити, що шинок відігравав значну роль в українському світі, українській культурі, але він мав амбівалентну функцію і заміняв елітарні центри світу при профанізації традиції «української національної психеї».

Центром російської культури є самовар, тут продовжуються застільні метафори, які стосувались грузинської та української культур; центром китайської культури є Храм Предків, де «родина» (цзя) ототожнюється з «храмом предків», держава є образ родини та предків, центром японської культури є сад та квітуча сакура, що втілює миттєвість краси та життя, в центрі іспанського життя – матадор та корида, література як опис життя – це також корида. В Мексиці сакральним центром стає водне джерело або колодязь; футбольний стадіон Маракана в Ріо-де-Жанейро стає центром єднання бразильської общини, сакральним центром бразильської культури. Нью-Йоркська біржа стала центром світу в культурі США, де аграрний культ родючості трансформувалася у культ цінних паперів; в центрі культури Великої Британії – Парламент; в центрі французької культури – кафе та Монпарнас, бесіда за чашкою кави онтологізує звичайний повсякденний світ; життя Австрії зосереджено навколо Оперного Театру; Аргентини – навколо танцювального майданчика та танцю [5, С.50-57]

Сучасна культура пропонує універсальний центр світу – екран, але це профанізований центр світу, він може тільки наблизити до старих традиційних центрів світу та ритуалу. Можна сказати про відсутність єдиного центру в сучасній культурі, але коли уточнити це розуміння сучасної культури, то треба сказати про важливість, значення центрування, «інстинкт центру» у людини, тому можна говорити про поліцентричність сучасної культури та змішування центрів різних традиційних культур. Старі центри мають свою метафізику та трансцендентність, що підтримується ритуалом, але ця трансцендентність в екранній культурі або втрачається, або нівелюється – звідси намагання апелювати до реальності та автентичності.

Висновки.

1. Традиція української культури заснована на ряді панівних міфів та ритуалів, при цьому основним, структуруючим є міф та архетип центру.

2. Сучасна українська культура заснована на декількох просторово-часових моделях, але сучасна «екранна» культура не відміння міфологію центру, а поєднує декілька міфологічних центрів.

3. За результатом нашого дослідження ми можемо сказати, що центром української культури є храм та місце зібрання громади; при профанізації та розповсюдженні колоніальних стереотипів в українській культурі таким центром стає шинок. Особливе міфоструктуруюче та смислове значення відіграє пісня, що підтримує традицію в українській культурі, наближає людину до трансцендентного.

4. Існує декілька теорій ритуалу, ми притримуємось міфопоетичної теорії ритуалу, де головне значення для розкриття традиції та ритуалу у традиційних культурах відіграє міф. Міф засновано на особливих часопросторових відношеннях (в термінах М. Бахтіна – на особливому хронотопі), де визначальним є центр світу. З розвитком давніх культур відбувається специфікація центрів національного світу, сучасна культура пропонує спільний загальний центр – екран, але він не може надати відчуття причетності до вищих

цінностей, тому оперує поєднанням центрів різних національних культур або симулює власний простір, що не є справжнім, тим більше сакральним.

5. Традиція, звичай, ритуал знаходяться в основі національних культур, які є засобами динамічного осягнення світу, часово-просторові елементи традиції є визначальними на різних етапах функціонування традиційної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушенко Т. І. Українська культура традиція та її роль у формуванні світоглядних орієнтацій сучасної молоді (соціально – філософський аналіз): Автореферат канд. філософ. наук [Текст]/ Т. І. Андрушенко. – Дніпропетровськ, 1998. – 19 с.

2. Голосовкер Э. Я. Логика мифа. – М.: Наука, 1987. – 217 с.

3. Маркарян Э. С. Узловые проблемы теории культурной традиции [текст] / Э. С. Маркарян // Советская этнография. - № 2. – 1981. – С. 75-80.

4. Михайлова Н. Г. Народная культура в современных условиях: [текст]: учебное пособие / отв. ред. Н.Г. Михайлова, М – во культуры РФ. РОС. Ин – т. культурологии – М., 2000 – 219 с.

5. Россман В. Мистерия центра: идентичность и организация социального пространства в современных и традиционных обществах [текст] / В. Россман // Вопросы философии. - 2008. - №2. - С. 42 – 57

6. Тахо-Годи А. А., Лосев А. Ф. Греческая культура в мифах, символах и терминах. – Спб.: Алетейя, 1999. – 717 с.

7. Топоров В. Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева» // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1971. – Вып. 5. – С. 9-62.

8. Элиаде М. Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения [текст]/ М. Элиаде. – М.: Ладомир, 1999. – 488 с